

СИМВОЛ ЯК КОНСТРУКТ МИСЛЕННЕВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Вивчення проблеми символу є актуальним на національному ґрунті саме в мистецтвознавстві, де до сьогодні не вироблено загальноприйнятих підходів і навіть заперечується існування цих понять в окремих галузях мистецтва. Філософський і культурологічний аналіз специфіки символу як засобу ідентифікації є дуже важливим для вивчення умов формування і становлення “символічної свідомості” українців. Такі дослідження представляють собою дуже важливий аспект розвитку і реформування стратегії мистецтвознавчої освіти.

Ключові слова: символ, знак, поняття, образ, смисл, символізм, універсум, символічна свідомість, науково-раціональна свідомість.

Исследование проблемы символа на национальном материале актуально именно в искусствоведении, поскольку здесь все еще не существует общепринятых подходов и даже отрицаются понятия символ и символизм в конкретных областях искусства. Философский и культурологический анализ специфики символа как средства идентификации является очень важным для понимания условий формирования и развития «символического сознания» украинцев. Такие исследования очень важны для стратегий развития и реформирования художественного образования.

Ключевые слова: символ, знак, понятие, образ, смысл, символизм, универсум, символическое сознание, научно-рациональное сознание.

Study of the problems character are relevant at the national ground in art scholarship, where today not produced generally accepted approaches and even denied the existence of these concepts in specific areas of art. Philosophical and cultural analysis of specificity of the concept/character as a means of identification is very important for the study of conditions of formation and development of "symbolic consciousness". Such studies are a very important aspect of the development and reform strategies of art criticism education.

Key words: character, token, image, meaning, symbolism, symbolic universe, consciousness, scientific and rational consciousness.

У лінгво-психо-соціокультурологічному просторі є феномени, що відносяться до світу реального і нереального, – концепти, символи, симулякри тощо. У сучасній когнації процес систематизації і каталогізації явищ-символів є практично завершеним, тому особливого значення набувають так звані символи-поняття, що провокують нові смисли, нові тлумачення і, врешті-решт, нове розуміння мистецтва, його ролі в сучасному суспільстві, про що йтиметься у подальших наших дослідженнях.

Розуміючи важливість символу для формування «символічної свідомості» українців, варто також розглянути поняття символ. Це необхідно

передусім через те, що і сьогодні все ще спостерігається недооцінка значення функцій символу в становленні свідомості сучасної людини через перебільшення значення знака і раціонально-логічного мислення у науковому пізнанні і буденній свідомості. Навіть усталений у теорії і практиці термін «знаково-символічна діяльність» указує, скоріше, на прагнення науковців зрівняти властивості знака і символу, ототожнити їх у ролі медіаторів як засобів роботи мислення. Між тим, нерозрізнення функцій знака і символу в сучасних системах як наукового, так і буденного мислення, зокрема освіти, викликає серйозну проблему нерозуміння суті різних типів свідомості та їх диференціації.

Свідомість, що спирається на символи, або «символічна свідомість» [термін Н.В. Кулагіної] – найдавніша форма свідомості, пов'язана з не розчленованими (синкретичними) від навколишньої дійсності діями і переживаннями людини. Як зазначає Н.В. Кулагіна, символічна свідомість має різноманітні форм: архаїчна, міфологічна, чуттєво-емоційна, поетична, позараціональна тощо. «Символічна свідомість – це особлива реальність внутрішнього світу людини, де особистісні, інтимні смисли злиті з актуалізованими їх зовнішніми предметами або ситуаціями, проявляються в них, визначаючи індивідуальне світовідношення і світорозуміння» [7].

Сьогодні своєрідність і значущість символу в ранніх формах людської культури досить переконливо продемонстровано в низці філософських та історико-культурних праць, особливо щодо міфологічного типу світосприйняття. Це деякою мірою знижує значущість символу в сучасну епоху для найрізноманітніших форм культури і людської діяльності. На наш погляд, дослідження символу на матеріалі архаїчної культури є плідним тоді, коли на цьому тлі розкривається сутнісна природа символу. Слід відзначити, що якщо наявність, поширення і значення символу в культурному розвитку навряд чи викликає сумніви у людей, які хоч якось знайомі з історією певної культури, то факт існування символізму і осмислення значущості символу для сучасної свідомості вимагає певних зусиль. Як і концепт, символ завжди є неодмінною умовою формування і відтворення людської культури і засобом для розвитку світоглядних форм свідомості, що відкриває людині велич її співмірності з універсумом. Природно, як і всі форми свідомості, символічна свідомість вплетена в практичну діяльність людини, де виступає більш «прозоро», ніж у раціонально-теоретичній свідомості, де конструкції (конструкти) так званого теоретичного світу відокремлюються від реальної практичної життєдіяльності, існують ніби над людським світом, а не в ньому самому.

У цьому зв'язку дуже важливо зацентувати увагу на специфіці символу як способу освоєння дійсності. Символ, на відміну від теоретичного поняття, не існує поза контекстом життя, безпосередньо вплетений в реальне практичне життя, втрачаючи поза ним смисл. Символ виступає як універсальний засіб регулювання духовно-практичного досвіду, дозволяючи суб'єкту внаслідок взаємодії з реальністю виявляти і актуалізовувати смисли

цілісного буття, що не об'єктивуються і не усвідомлюються в раціонально-знакових формах.

На відміну від символу, знаки заміщують реальність і, звільняючи її від особистісних смислів, відкривають можливість для відокремленої, відстороненої від реальності раціонально-пізнавальної діяльності, що представляє дійсність в логічно контрольованих «картинах світу». Однак поява знаково-опосередкованих форм свідомості не відмінює значущості символічної свідомості, в тому числі і для побудови наукової картини світу. Сучасна людина може охопити все різномаїття форм і смислів буття лише за допомогою символів [7].

Щодо визначення і з'ясування сутності символу в сучасній науковій літературі існує безліч його тлумачень, серед яких фундаментальними є філософія символічних форм Е. Кассіра, дискурсивний символізм С. Лангера, символ в концепції Юнга, вітчизняний символічний світогляд у філософії О.Ф. Лосева і о. П.А. Флоренського, а також А. Белого, Вяч. Іванова, М. Бахтіна та інших.

Фундаментальні філософські ідеї щодо символу висловлювали раніше класики Платон, Гегель, Кант, Шеллінг тощо. Серед сучасних дослідників символу і символізму найвідомішими є роботи М. Мамардашвілі і А. П'ятигорського «Символ і свідомість», вірменського філософа А. Свас'яна «Проблема символу в сучасній філософії». Крім філософських досліджень символу видатними є розробки Тартуської школи семіотики, вчені якої працювали на лінгвістичному та історико-культурному ґрунті: С.С. Аверінцев, В. Іванов, Г. Гачев, Є. Мелетинський, М. Новікова та інші. Серед перекладних робіт іноземних філософів і культурологів у галузі символу велике значення мають праці Р. Генона, Х. Херлота, Д. Радьяра, Ц. Тодорова, В. Тернера, А. Уайтхеда і М. Еліаде.

Зрозуміло, що дослідження символу неможливо без звертання до робіт у галузі: *знака* (Л.С. Виготський, Д.П. Горський, А.Ф. Полікарпов); *метафори і алегорії* (Г. Кулієв, Г.С. Баранов); *образу і відображення* (Я.Є. Голосовкер, Л.С. Коршунова, Е. А. Пармон, Б. І. Пружнін та інші); *міфу і ритуалу* (Л. Леві-Брюль, К. Леві-Стросс, В.Я. Пропп тощо).

Розглянемо деякі найважливіші визначення символу. У «Філософському словнику» символ (від грец. *symbolon* – знак, розпізнавальна прикмета) – ідея, образ чи об'єкт, що має власний зміст і одночасно представляє в узагальненій, нерозгорнутій формі деякий інший зміст [23]. Людиною символ використовується з певною метою. Він завжди слугує виявленню чогось невиразного, що не лежить на поверхні. Якщо мета відсутня, то немає і символу як елемента соціального життя, а є те, що зазвичай називається знаком і слугує для простого позначення об'єкта. Роль символу у людській практиці важко переоцінити. У цьому сенсі Е. Кассіер визначав людину як «символізуючу істоту». Враховуючи складну і багатогранну природу символу, підкреслимо полісемію цього поняття: 1) в науці (логіці, математиці тощо) – те саме, що і знак; 2) у мистецтві –

універсальна естетична категорія, що співвідноситься з категоріями художнього образу, з одного боку, і знака – з іншого [23].

На наш погляд, на особливу увагу заслуговує визначення символу М. Свасьяном: «Символом ми можемо назвати ідею, зриму у факті... Символ ніколи не зводиться до своєї форми. Він просвічує крізь неї глибинами смислу» [18, 159, 221]. На думку В.І. Карасика, «йдеться про невичерпність символу. Зрозуміло, символічне тлумачення реальності – це один з типів її тлумачення, в інших випадках – доречна алегорія, ще це – емблема, крім того, досить часто в повсякденній семіотичній практиці ми часто користуємося прямим позначенням. Неприємності, як відомо, починаються тоді, коли відбувається плутанина, і ми намагаємося буквально витлумачити символ або марно шукаємо глибину смислів там, де їх немає, коли ми неправильно ідентифікуємо емблеми або наводимо недоречні алегорії» [5].

Природно, що надзвичайно привабливим є розуміння природи символу саме в літературному символізмі як напрямі, в якому символ є основним прийомом художнього зображення для художника, який шукає лише відповідності з потойбічним світом. Для представників символізму «все – лише символ».

Термін «символізм» у мистецтві увів французький поет Жан Морєас у маніфесті «Le Symbolisme», опублікованому у газеті «Le Figaro» 18 вересня 1886 р. Зокрема, він писав, що символічна поезія – ворог повчань, риторики, фальшивої чутливості і об'єктивних описів; вона [поезія] прагне втілити ідею в чуттєво-зрозумілу форму, однак, ця форма – не самоціль, вона слугує вираженню Ідеї, не виходячи з-під її влади. З іншого боку, символічне мистецтво опирається тому, щоб Ідея замикалася в собі, відкинувши пишний одяг, приготовлений для неї у світі явищ... Подібна чуттєва форма, в яку втілюється Ідея, – символ. У своєму маніфесті Ж. Морєас намагався визначити природу символу, який витісняє традиційне поняття художнього образу і стає основним матеріалом символістської поезії. Принципова відмінність символу від художнього образу – його багатозначність. Символ не можна витлумачити зусиллями розуму: на останній глибині він «темний» і тому недоступний кінцевому тлумаченню. На російському ґрунті ця особливість символу була точно визначена Ф. Сологубом: «Символ – вікно в безкраїсть». Рух і гра смислових відтінків, під час протилежних, створюють нерозгаданість, таємницю символу, на відміну від образу, що виражає одиничне явище. Відомо, що як напрям символізм у Росії виник на протигагу реалізму. А. Блок у своїй праці «Про сучасний стан російського символізму» зв'язував символізм з певним світоглядом, де проходить розмежування між видимим світом, «грубим балаганом», на сцені якого рухаються маріонетки, і світом потойбічним, дальнім берегом, де квітнуть «очі сині бездонні» таємничої незнайомки, як втілення чогось неясного, непізнаного, Вічно Жіночого... (Вірші про прекрасну даму). Поет-символіст виходить з протиставлення цьому світу інших світів, у ньому поет не стиліст, а жрець, пророк, який є володарем таємного знання своїми образами-символами... Для поетів-містиків символи – це «ключі таємниць, вікна у вічність, вікна з

цього світу в інший». Поети-символісти уникають яскравих барв і чіткого малюнку. Для них «лучшая песня в *оттенках* всегда» (Верлен), для них «тончайшие краски не в ярких *созвучьях*» (К. Бальмонт). Яскраві, точно карбовані слова витончених, утомлених, дряхлих душею поетів-реалістів уже не задовольняють поетів-символістів. Їм потрібні «слова-хамелеони», слова наспівні, співучі, пісні без слів. Разом із Фетом вони неодноразово повторюють: «О если б без слова сказаться душой было можно» і з Полем Верленом основою своєї поезії вважають музичний стиль: «Музыки, музыки прежде всего». Недарма символісти є палкими прихильниками музики Вагнера. Поети-символісти передають свої неясні настрої і туманні мрії у музичних співзвуччях, утілюючи свої мрії і пророцтва в образах, що музично звучать. Ця любов до поезії співзвуч характерна для символістів Шеллі, Едгара По, Стеф. Малларме, Поля Верлена, Ф. Сологуба, В. Брюсова та інших.

Український символізм виник після російського, тобто з кінця 1910-х рр. Початок українського символізму пов'язаний з ранньою творчістю Павла Тичини (1914 – 1917), Якова Савченка, Олекси Слісаренка, Дмитра Загула, Володимира Ярошенка, Кліма Поліщука та інших. Першим організаційним осередком українського символізму було створене в Києві 1918 р. угруповання «Біла Студія» (за назвою французького журналу «Revue Blanche»), до якого увійшли поети Яків Савченко, Олекса Слісаренко, Клим Поліщук, Михайло Семененко, Володимир Кобилянський та інші, діячі театру Леся Курбаса й Миколи Терещенка та художник Анатоль Петрицький. Того ж року їхніми зусиллями був виданий «Літературно-критичний альманах» із творами названих вище поетів і митців і з теоретично-програмними статтями І. Майдана (Д. Загула) та Я. Савченка, а на початку 1919 р. створено нове об'єднання українських символістів «Музагет», яке опублікувало три номери журналу «Музагет» за редакцією П. Тичини, В. Ярошенка, Ю. Меженка і Д. Загула. Суто українськими символічними мотивами відзначена творчість Я. Савченка («Поезії», 1918), В. Ярошенка («Світотінь», 1918; «Луни», 1919), Д. Загула («На грані», 1919), О. Слісаренка («На березі Кастальському», 1919) тощо. Вершиною вияву українського символізму була збірка П. Тичини «Сонячні кларнети» (1918) як своєрідне унікальне вираження музичної симфонії.

На жаль, діяльність українських символістів обмежується коротким періодом. Так, у подальшому М. Семененко й О. Слісаренко стали футуристами, інші поети стали на позиції «пролетарської» літератури, деякі репресовані та знищені. Пізніше від символізму відійшов і П. Тичина. Ідеї символізму і тезу «мистецтво заради мистецтва» деякий час відстоювали Ю. Меженко, А. Поліщук, А. Павлюк, а в еміграції традиції українського символізму у 20-х рр. ХХ століття продовжували Т. Осьмачка, В. Барка та інші. Думка про те, що в цілому український символізм не набув свого оригінального і самобутнього вияву, в якому вгадуються лише чужі віяння як західноєвропейського, так і російського символізму, порівняно з якими український символізм був явищем дещо пізнім і мав, відповідно, нібито

епігонський, наслідувальний характер, є поверховою і неспроможною. По-перше, характерною особливістю українського символізму було на той час його осучаснення – намагання поетів висловити за допомогою символічних засобів своє захоплене і суперечливе ставлення до дореволюційної і революційної реальності на українському ґрунті. По-друге, «поетика символізму, – як зазначає М. Неврлий, – омолодила старі затерті і часто примітивні кліше народницького віршування, збагатила українську поезику кращими здобутками західноєвропейської поезії і, нарешті, значно поширила тематичні обрії українського письменства..., символізм на Україні, як в інших слов'янських країнах, пробив вікно у широкий світ» [15]. Таким чином, місце українського символізму залишається невизначеним, недостатньо вивченим і об'єктивно оціненим, а значить, актуальним [10].

Отже, визначаючи сутність символу, можна стверджувати, що символ є образ, узятий в аспекті своєї знаковості, знак, наділений усією органічністю міфу і невичерпною багатозначністю. Будь-який символ є образ (і будь-який образ є, деякою мірою символ); але якщо категорія образу передбачає предметну тотожність самому собі, то категорія символ ставить акцент на іншому боці тієї самої сутності – на виході образу за власні межі, на присутності деякого смислу, інтимно злитого з образом, але йому не тотожного [2]. Зміст справжнього символу співвіднесений через смислові опосередковані зчеплення з найголовнішим – «з ідеєю світової сукупності», з повнотою космічного і людського «універсаму» [2].

Сама структура символу спрямована так, щоби занурити кожне окреме явище в стихію «першооснов» буття і створити через це явище цілісний образ світу. У цьому закладено спорідненість між символом і міфом, тобто символ є міф, «знятий» культурним розвитком, виведений із тотожності самому собі і усвідомлений у своїй розбіжності з власним смислом. Від міфу символ успадкував соціальні і комунікативні властивості, про що свідчить і сама етимологія терміна символ: так давні греки називали лінію зламу осколків однієї пластини, складаючи які, люди, пов'язані узами спадкоємної дружби, упізнавали одне одного. Через символ ідентифікують і розуміють одне одного лише «свої». На відміну від алегорії, яку може дешифрувати і «чужий», у свідомості «своїх» є тепло таємниці, що їх об'єднує. Історично в ролі посвячених можуть виступати не лише особистості, й цілі народи і ширше – культурно-конфесійні спільноти, як це було в епохи, подібні класичній античності і середньовіччю; і навпаки, в буржуазну епоху свідомість функціонує в межах елітарного середовища, надаючи своїм представникам можливість упізнавати одне одного серед «байдужого натовпу» [2].

Якщо в художній символіці художній символ, символізм – більш-менш з'ясовані поняття, то розуміння ролі та функцій символу в мистецтві все ще потребує пильної уваги дослідників, де донині не вироблено загальноприйнятих підходів і заперечується навіть існування символів окремих галузей мистецтва, наприклад музичних символів [22, 19-25]. Ця обставина є вирішальною до актуалізації проблеми символіки в мистецтві.

Спираючись на найвідоміші досягнення в теорії символізму, в подальших дослідженнях ми розглянемо і проаналізуємо найважливіші естетичні теорії символу, запропонувавши своє розв'язання цієї проблеми.

Філософський і культурологічний аналіз специфіки символу як засобу світорозуміння і світовідчуття, на наш погляд, є дуже важливим для вивчення умов становлення символічної свідомості у поєднанні з розвитком науково-раціональної свідомості. Такі дослідження становлять дуже важливий аспект розвитку і реформування стратегії сучасної освіти, в тому числі мистецтвознавчої. Вивчення специфіки символу є актуальним не тільки для філософів і культурологів, але й для психологів-практиків та педагогів, які зможуть зрозуміти різноманітність і внутрішній взаємозв'язок неусвідомлених, невербальних форм осмислення і актуалізації світу, що неможливо у понятійно-логічних способах презентації.

Література

1. *Аверинцев С.С.* Заметки к будущей классификации типов символа / С.С. Аверинцев // Проблемы изучения культурного наследия; [под ред. Г.В. Степанова]. – М.: Наука, 1985. – 400 с.
2. *Аверинцев С.С.* София-Логос. Словарь: – [2-е изд., испр.]– К.: Дух и Литера, 2001. – С. 155-161.
3. *Бодрийяр Ж.* Симулякры и симуляции; [пер. О. А. Печенкина] /Ж. Бодрийяр. – Тула, 2013. – 204 с.
4. *Бодрийяр Ж.* Прозрачность зла / Ж. Бодрийяр. – М.: Добросвет, 2000.
5. *Карасик В.И.* Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В.И. Карасик. – М.: Гнозис, 2004. – 390 с.
6. *Кассирер Э.* Философия символических форм: – [в 3 т.] / Э. Кассирер. – Cassirer E. Philosophie der symbolischen Formen, L 1-3. – Berlin, 1923.
7. *Кулагина Н.В.* Символ как средство мировосприятия и миропонимания: дис. ... канд. филос. наук: 09.00.08 / Н.В. Кулагин; / МГУ. – М., 2003.
8. *Лакофф Д., Джонсон М.* Метафоры, которыми мы живем / Д. Лакофф, М. Джонсон. – М.: УРСС Эдиториал. – 256 с.
9. *Лангакер Р.* Природа грамматической валентности / Р. Лангакер // Вестник Московского ун-та. 1998. – № 5. – С. 73-111. – (Серия 9 «Филология»)
10. *Лесная Г.М.* Символизм как направление в украинской литературе начала XX века: к постановке вопроса / Г.М. Лесная // Исследование славянских языков в высшей школе: достижения и перспективы / Информационные материалы и тезисы докладов международной конференции 21-22 октября 2003. – М., 2003. – С. 262-263.
11. *Лосев А.* Эстетика Возрождения / А. Лосев. – М.: Мысль, 1978. – 623 с.
12. *Лосев А.Ф.* Проблема символа и реалистическое искусство / А.Ф. Лосев: – [2-е изд.]. – М.: Искусство, 1995. – 320 с.
13. *Лотман Ю.М.* Символы в системе культуры / Ю.М. Лотман // Избр. стави: [в 3 т.]. – Т. 1: Статьи по семиотике и типологии культуры. – Таллинн: Александра, 1992. – 480 с.
14. *Мамардашвили М.* Лекции по античной философии / М. Мамардашвили. – М.: Аграф, 1997. – 320 с.
15. *Неврлий М.* Українська радянська поезія 20-х років. Мікропортрети в художніх стилях і напрямках / М. Неврлий. – К.: Наукова думка, 1991. – 345 с.
16. *Пирс Ч.* Избр. философ. произведения: [пер. с англ.] / Ч. Пирс. – М.: Логос, 2000. – 448 с.

17. *Платон*. Собр. соч. : [в 4 т.]. / Платон. – Т. 2. – М.: Мысль, 1993.
18. *Свасьян К.А.* Проблема символа в современной философии (Критика и анализ): – [2-е изд.] / К.А. Свасьян. – М.: Академ. Проект: Альма Матер, 2010. – 324 с.
19. *Селіванова О.О.* Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О.О. Селіванова. – Полтава: Довкілля, 2006. – 716 с.
20. *Сіверс В.А.* Історія світової культури / В.А.Сіверс. – К.:НАКККиМ, 2011. – 368 с.
21. *Сычева С.Г.* Проблема символа в философии / С.Г. Сычева. – Томск: Изд-во Томского ун-та, 2000. –197 с.
22. *Ференц Н.С.* Основи літературознавства. – К.: Знання, 2011. – 431 с.
23. *Философский словарь. Энциклопедия философских терминов онлайн: Online Dics.ru*
24. *Шеллинг Ф.В.* Философия искусства / Ф.В. Шеллинг. – М.: Наука, 1966. – С. 110-111.
25. *Энциклопедия символов, знаков, эмблем.* – М.: Эксмо; Спб.: Мидгард, 2005. – 608 с.
26. *Яроцинский С.Т.* Дебюсси, импрессионизм и символизм / С.Т. Яроцинский. – М.: Прогресс, 1978. – 232 с.